

9. Потильчак О. Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою в Україні (1942–1944 рр.) / Потильчак О. // Архіви окупації 1941–1944. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 782–790.
10. Равдин Б. Мама мыла пилораму? стабільний учебник времен оккупации / Б. Равдин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ruthenia.ru/document/545595.htm>.
11. Рибальченко Р. К. Підкови на снігу: спогади про війну, враження / Р. К. Рибальченко. – Х.: Курсор, 2006. – 285 с.
12. Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943) / А. В. Скоробогатов. – Х.: Прапор, 2006. – 376 с.
13. Титаренко Д. Стан освіти на Донеччині в 1941–1943 рр. за матеріалами окупаційної періодичної преси / Д. Титаренко // Схід. – 2000. – № 1. – С. 61–63.
14. Хасс Г. Германская оккупационная политика в Ленинградской области (1941–1944) / Г. Хасс // Новая и новейшая история. – 2003. – № 6.
15. Шевченко С. Окупація: невідомі аспекти / С. Шевченко, С. Хмара // Сурма (на сайті «Кіровоградський край») [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kir-kray.do.am/publ/3-1-0-577>
16. Шляховий К. В. Топонімічна політика української міської влади у період німецької окупації Кіровограда 1941–1943 рр. / К. В. Шляховий // Кіровоградський краєзнавчий музей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.regionalmuseum.kr.ua/ashl/shl_u.html.
17. Dallin A. Odessa, 1941–1944. A Case Study of Soviet Territory under Foreign Rule. Iași; Oxford; Portland: The Center for Romanian Studies, 1998. – P. 142–146

УДК 373.3(073) «XX»

О. В. КИРЛАН

НАВЧАЛЬНІ ПРОГРАМИ З ЧИТАННЯ ДЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ. В КОНТЕКСТІ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

Проаналізовано навчальні програми з читання для початкової школи другої половини ХХ ст. у контексті реформування цієї ланки освіти. Обґрунтовано чотири етапи їх створення. Охарактеризовано вказані етапи та визначено тенденції й особливості розвитку кожного з них.

Ключові слова: початкова школа, молодші школярі, навчальна програма, структура навчальної програми, читання, літературне читання.

О. В. КЫРЛАН

УЧЕБНЫЕ ПРОГРАММЫ С ЧТЕНИЯ ДЛЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ УКРАИНЫ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ ХХ ВЕКА В КОНТЕКСТЕ РЕФОРМИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Проанализированы учебные программы по чтению для начальной школы второй половины ХХ века в контексте реформирования этого звена образования. Обоснованы четыре этапа их создания. Даны характеристики указанных этапов и определены тенденции и особенности развития каждого из них.

Ключевые слова: начальная школа, младшие школьники, учебная программа, структура учебной программы, чтение, литературное чтение.

O. V. KYRLAN

READING CURRICULUM FOR ELEMENTARY SCHOOL IN UKRAINE OF THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY IN THE CONTEXT OF THE PRIMARY EDUCATION REFORM

The article analyzes reading curriculum for elementary school of the second half of the twentieth century in the context of reforming of this link of education. Grounded four stages of its creation. The mentioned stages have been characterized and the tendencies and peculiarities of their development have been defined.

Keywords: elementary school, younger students, the curriculum, the structure of the curriculum, reading, readings.

В умовах сучасної інноваційної освіти актуалізується проблема підготовки навчальної літератури гуманітарного циклу, зокрема тієї, яка реалізує зміст освітньої галузі «Мова і література». Літературне читання – один з основних навчальних предметів у системі початкової школи. У процесі його вивчення відбувається становлення читача, здатного до самостійної читацької, творчої діяльності; здійснюється його мовленнєвий, літературний, інтелектуальний розвиток; формуються морально-естетичні уявлення і поняття; збагачуються почуття; виховується потреба у систематичному читанні [1, с. 6]. Покращення якості навчальної літератури з читання неможливе без удосконалення документів, які детермінують її зміст, тобто навчальних програм.

Проблема навчання читання як самостійного виду мовленнєвої діяльності стала предметом педагогічних і психологічних досліджень, які здійснювали М. С. Вашуленко, І. П. Гудзик, О. Я. Савченко, Н. Ф. Скрипченко та ін. Психологічні аспекти читацької діяльності розкрито у працях І. А. Зімньої, О. О. Леонтьєва та ін. Теорія шкільного підручника відображена у фундаментальних дослідженнях В. Г. Бейлінсона, Д. Д. Зуєва, Я. П. Кодлюк та інших науковців. Водночас навчальні програми шкільної галузі «Мови і літератури» залишаються поза увагою учених; їх будова та аналіз ефективності не вважалися суттєвими і вивчалися аспектно у процесі дослідження результатів навчання.

Мета статті – обґрунтувати етапи розробки навчальних програм з читання для початкової школи в Україні другої половини ХХ ст. та визначити тенденції кожного із етапів.

Навчальна програма визначає місце кожної дисципліни у системі підготовки школярів, мету її вивчення, зміст навчального матеріалу, основні форми організації та методики контролю, фіксує конкретний зміст освіти і зміст навчання з окремої дисципліни. У межах програми відбувається подальша деталізація цілей навчання, відповідно до яких формуються структура і зміст дисципліни, визначаються взаємозв'язки між ними [2, с. 536].

Теорія і практика розробки навчальних програм визначають два способи їх побудови: лінійний (окремі частини навчального матеріалу утворюють неперервну послідовність тісно пов'язаних між собою ланок, причому нове будується на основі вже відомого і в тісному зв'язку) та концентричний (один і той же матеріал викладається кілька разів, але з елементами ускладнення, розширення) з використанням спіралеподібного розташування в них навчального матеріалу (поєднується послідовність і циклічність його вивчення).

Розгляд навчальних програм з читання для початкової школи в Україні розпочинаємо з 1949 р. Тоді було введено обов'язкову 7-річну освіту, внаслідок чого початкова школа втратила свою функціональну самостійність; кожен учень міг перейти з 4 класу у 5-й, тому бар'єр між цими класами поступово зник. Верхня часова межа – 2001 р., в якому створено єдину програму для 4-річної початкової школи з початком навчання дітей у 6 років на основі Державного стандарту початкової загальної освіти.

Аналіз публікацій у тогочасній педагогічній періодиці, передусім у журналах «Початкова школа», «Українська мова і література в школі» та інших виданнях, а також результатів експериментальної роботи вчителів з удосконалення навчальних програм дає підстави стверджувати, що сутнісним фактором, який впливав на трансформацію програми з читання, були зміни в системі початкової освіти та у практиці навчання: зростання рівня професійної підготовки вчителів, реалізація міжпредметних зв'язків, удосконалення методики навчання.

На основі врахування тодішньої державної ідеології та практики навчання предмета програма з читання для початкової школи щорічно перевидавалася з відповідними змінами у змісті та структурі. Кардинальні зміни у цьому процесі дають змогу умовно виокремити наступні чотири його етапи:

1-й етап – 1949–1968 рр. – програмотворення в умовах функціонування 4-річної початкової школи з початком навчання дітей у 7 років;

2-й етап – 1969–1985 рр. – видання навчальних програм для 3-річної початкової школи;

3-й етап – 1986–1999 рр. – розробка навчальних програм у період паралельного існування двох типів шкіл першого ступеня – 3-річної і 4-річної;

4-й етап – 2000 р. – переломний період у програмотворенні, зумовлений появою в Україні Державного стандарту початкової загальної освіти.

Охарактеризуємо виділені етапи за такими напрямками:

- кількість годин, відведених на вивчення предмета;
- основні розділи програми;
- змістове наповнення.

Під час програмотворення в умовах функціонування 4-річної початкової школи з початком навчання дітей у 7 років (1949–1968 рр.) одним з основних завдань навчання української мови вважалося навчити дітей читати і писати, що здійснювалося у процесі засвоєння таких трьох розділів: «Читання», «Граматика та правопис», «Переказ і твір». Для уроків читання у програмі було відведено 7 год. в тиждень у 1 класі; по 5 год. – відповідно у 2 і 3 класах; лише 2 год. в тиждень – у 4 класі. У пояснювальній записці визначалися такі основні завдання початкового курсу читання: «Учні повинні навчитись свідомо, правильно, швидко й виразно читати, вільно і правильно викладати свої думки усно» [5, с. 3].

Програма 1951 р. була побудована за концентричним принципом. Таке розташування навчального матеріалу порушувало цілісність сприймання дітьми літературної пропедевтики, вивчення літературного матеріалу, вже опрацьованого (знайомого), у наступному класі втрачало для учнів інтерес. Основними чітко вираженими компонентами навчальної програми з читання були пояснювальна записка (подавалися методичні вказівки для вчителя) і зміст навчального матеріалу (не визначено окремих розділів чи тем, наводилися лише загальні фрази, щодо обсягу знань, умінь і навичок з предмета для учнів кожного класу, які щороку повторювалися і дещо ускладнювалися та поширювалися) (табл. 1).

Не були прописані кінцеві цілі вивчення предмета; формулювання більшості завдань мало пояснювальний, недіагностичний характер (наприклад, «учень, який закінчує 4 клас, повинен настільки опанувати процес читання, щоб уміти самостійно прочитати художню і елементарну науково-популярну книжку з потрібним усвідомленням її змісту», «на уроках пояснювального читання читається матеріал літературно-художнього характеру і науково-популярні статті, що розширює кругозір учнів, збагачує їх словник» тощо [5, с. 6]). Очевидно, що такі завдання вчитель міг по-різному трактувати, а їх виконання важко було перевірити та оцінити. У кінці програми з мови наводилася загальна кількість годин, відведених для уроків читання по класах. До 1965 р. з літературної освіти не були сформульовані єдині вимоги до результатів навчання (з 1 до 10 класу).

У 1966 р. відділи методики літератури і початкового навчання Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР розробили проект експериментальної програми: визначили, з якими літературними творами мають ознайомитись учні в 1, 2 і 3 класах; який мінімум літературних знань вони повинні опанувати у середній школі. У 1–3 класах діти вивчали твори у системі пояснювального читання, а з 4 до 7 класу вводився початковий курс літератури [3, с. 69]. В експериментальних програмах було значно збагачено обсяг пропедевтичних знань з читання, скорочено час для опанування грамоти, у процесі якого розпочиналося ознайомлення школярів з різними жанрами художньої літератури, вироблялися навички виразного читання.

Таким чином, упродовж майже двох десятиріч років провідними тенденціями програмотворення з читання у початковій школі були: концентричність у поданні навчального матеріалу; багатотемність; роз'яснення змісту програми (привівши її у відповідність до методичних рекомендацій для вчителя). Водночас важливим було уникнення надмірної деталізації й дублювання теоретичних відомостей з предмета, розробка змісту відповідно до вікових особливостей молодших школярів.

Новим етапом у створенні програми з читання став 1969 р. Проект програми був складений спеціальною предметною комісією і прийнятий у 1967 р. За рішенням міністерства освіти УРСР у 1969/70 навчальному році учні 1 і 4 класів перейшли на навчання за новими програмами, водночас у 2 і 3 класах навчання залишалося традиційним.

Зміни відбувалися планомірно й організовано і завершилися переважно у 1970/71 навчальному році. Перед тодішньою школою постало дві проблеми: перехід до загальної середньої освіти і розробка нового змісту навчання. Перебудову особливо було відчутно у початковій школі: при підвищенні теоретичного рівня знань термін навчання в ній зменшився на рік.

Зміст навчальних програм з читання (1951–2001 рр.)

№ п/п	Розділи навчальної програми	Роки видання навчальних програм			
		1951	1969	1986	2001
1	Коло (тематика) читання.	–	+	+	+
2	Формування і розвиток навички читання.	–	+	+	+
3	Літературознавча пропедевтика.	–	–	–	+
4	Усвідомлення жанрової специфіки творів – впізнавання і називання жанру твору.	–	+	–	+
5	Смисловий і структурний аналіз тексту.	–	+	+	+
6	Засоби художньої виразності, емоційного ставлення до змісту твору.	–	–	–	+
7	Розвиток творчої діяльності учнів на основі прочитаного.	–	–	–	+
8	Робота з дитячою книжкою. Позакласне читання.	–	–	+	+
9	Свідоме, виразне, швидке читання художніх творів і науково-популярних статей. Читання про себе.	+	–	–	–
10	Пояснення значення слів, термінів.	+	–	–	–
11	Уміння виділяти при читанні логічні наголоси, додержувати паузи й інтонації відповідно до змісту читаного.	+	–	–	–
12	Поділ на частини невеликих, простих за змістом і чітких за своєю структурою творів. Визначення основної думки прочитаного. Складання простого плану.	+	–	–	–
13	Свідомий, виразний переказ творів. Вибірковий переказ окремих епізодів. Короткий переказ прочитаного.	+	–	–	–
14	Порівняння дійових осіб, їх вчинків з різних творів.	+	–	–	–
15	Виразне читання напам'ять прочитаних, розібраних і вивчених віршів та байок.	+	–	–	–
16	Читання доступних дитячих книг. Уміння назвати автора книжки.	+	–	–	–
17	Уміння відповідати на питання за змістом прочитаного.	+	–	–	–
18	Читання дитячих газет і журналів. Ознайомлення з розділами дитячої газети.	+	–	–	–
19	Ознайомлення з біографіями Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського, О. Корнійчука.	+	–	–	–
20	Твори, які вивчаються напам'ять.	–	–	+	–

Навчальний матеріал з української мови (програма 1969 р.) охоплював такі розділи: «Навчання грамоти та розвиток мови», «Читання і розвиток мовлення», «Грамматика, правопис і розвиток мови». Вони, відповідно, були поділені на частини. Так, розділ «Читання і розвиток мовлення» охоплював тематику читання, формування і розвиток навички читання, літературознавчу пропедевтику (див. табл. 1.). У цій програмі читання отримало назву «читання і розвиток мовлення», а не «пояснювальне читання» (як у програмі 1951 р.). Такий підхід зумовлювався тим, що діти переважно читали художні твори, а відтак завдання уроків читання стали ширшими, оскільки потрібно було підготувати учнів до вивчення літератури у 4 класі.

Структурно програма була значно поліпшена. У пояснювальній записці з читання чітко вказано два основні завдання предмета: навчити правильного, свідомого, виразного і швидкого читання та сформувати у дітей вміння працювати з книгою, виховувати любов до неї [10, с. 18]; зміст навчального матеріалу автори розподілили за розділами, чітко визначили тематику читання для кожного класу, вказали елементарні завдання, пов'язані з аналізом тексту.

Суттєвим недоліком цього документа була відсутність критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів.

У процесі обговорення програми з читання для 3-річної початкової школи зазначалося, що автори обрали для вивчення твори, які мали велике пізнавальне, художнє та виховне значення і здебільшого витримали іспит часу [9, с. 75]. У проекті, крім творів для текстуального вивчення, подавалася література для додаткового читання.

Оптимізовано кількість годин, відведених на опрацювання низки тем, у кожному класі зменшено обсяг навчального матеріалу, проте характер та об'єм інформації мало відповідали віковим особливостям молодших школярів. Для уроків читання у 1 класі було відведено 103 год., у 2 класі – 130 год., а в 3 класі – 157 год.

Варто відзначити, що в цей період помітними були такі тенденції: підвищено теоретичний рівень матеріалу; введено розвивальні і творчі завдання; виділено у програмі розділи. Однак було зменшено кількість годин, відведених на вивчення цього предмета, запроваджено навчання російською мовою у підготовчих класах україномовних шкіл.

Наступний етап у процесі програмо- і підручникотворення започаткували зміни у змісті початкової освіти у 80-і роки ХХ ст., пов'язані з перебудовою 3-річної школи першого ступеня на 4-річну, що супроводжувалися виданням нових програм і підручників: навчальний матеріал «розтягувався» на чотири роки; навчання приводилося у відповідність до лінгвістичної науки та досягнень педагогіки; було враховано вік дітей; згідно з «Основними напрямками реформи загальноосвітньої і професійної школи» навчання дітей розпочиналося з 6 років тощо.

Програма початкового курсу рідної мови (1986 р.) складалася з таких розділів: «Навчання грамоти», «Читання і розвиток мовлення», «Мова, мовлення, правопис і розвиток мовлення». Основними завданнями початкового курсу читання були: оволодіння свідомим, правильним, виразним читанням в оптимальному (для кожного учня) темпі вголос і мовчки; формування найпростіших умінь повноцінного сприймання художніх і науково-пізнавальних текстів; розвиток діалогічного і монологічного мовлення; суспільно-політичне, моральне, трудове та естетичне виховання дітей на основі формування образних уявлень і ставлення до прочитаного; формування в учнів інтересу до книжок, до самостійного читання і вибору книжки; розвиток мовлення, загальнонавчальних умінь і навичок [6, с. 19].

Вперше було структуровано розділ позакласного читання. Він містив три частини: підготовчий етап – тривав у 1 класі протягом усього навчального року в межах одного заняття (15–20 хв.) в тиждень; початковий етап (2 клас) – два уроки в місяць, коли в учнів сформується відповідна техніка читання (у темпі 35–45 слів); основний етап – з обмеженням кола читання (3 клас) і без обмеження кола читання (4 клас).

У відповідній програмі наведено було чіткий перелік тем для читання, подано вимоги до знань, умінь і навичок за роками навчання, оптимізовано використання поліграфічних виділень. Зазначена програма для читання була структурована так: пояснювальна записка (з поміж попередніх вирізняється характеристикою кожного розділу програми з читання для початкової школи); зміст навчального матеріалу (містить розділи і теми, але без зазначеної кількості годин на кожну). Специфіка побудови програми для 1–4 класів полягала в тому, що її основою був концентризм. У розташуванні матеріалу автори (К. С. Прищепа, М. С. Фурманчук, К. І. Зубченко та ін.) керувалися принципом послідовності й наступності, у вимогах до його змісту – науковості і посильності, який враховує вікові особливості молодших школярів.

З початку 80-х років функціонували паралельно як 3-річна, так і 4-річна початкові школи, які користувалися різними навчальними програмами з читання. Цікавим для нашого дослідження є те, що, починаючи з 1994 р. навчальна програма була спільною для обох типів шкіл [8]. Відмінності між навчанням дітей читання у 3-річній та 4-річній початкових школах чітко виражені лише в період навчання грамоти (у 3-річній він, як правило, продовжувався до

початку грудня, вчителів надавалося право (залежно від ступеня засвоєння матеріалу більшістю учнів) закінчити цей період раніше або пізніше, а в 4-річній тривав увесь навчальний рік).

У створенні програм з читання цього етапу можна визначити два напрями: програма для класного читання і вимоги до неї (характерне повернення до концентричної побудови; приведення навчання у відповідність до лінгвістичної науки і досягнень педагогіки; врахування вікових особливостей школярів) та програма для позакласного читання (розвиток інтересу до книги; формування вміння самостійної роботи з літературою).

Підставою для виокремлення четвертого етапу в процесі програмотворення (відповідно й у зміні підручників з читання) стало прийняття в Україні Державного стандарту початкової загальної освіти (2000 р.), який цілком змінив підхід до побудови і структури навчальної програми. Вона була видана у 2001 р. лише для 1–2 класів (у 3–4 класах до 2003 р. використовувалася програма 1997 р.).

Курс «Літературне читання» визнано органічною складовою освітньої галузі «Мови і літератури», основною метою якого є розвиток дитячої особистості засобами читацької діяльності; формування читацької компетентності молодших школярів, що вважається базовою комунікативною і пізнавальною компетентностей; ознайомлення учнів із дитячою літературою як мистецтвом слова; підготовка їх до систематичного вивчення курсу літератури в основній школі [4, с. 71]. Зміст програм і підручників для початкової школи ґрунтується на принципах науковості, системності, полікультурності, єдності навчання й виховання, на гуманістичних засадах.

Підводячи підсумок проведеного аналізу, зауважимо, що протягом 1949–2001 рр. навчальні програми з читання в початковій школі змістово, і структурно трансформувалися, що дало змогу виокремити у цьому процесі чотири етапи та з'ясувати тенденції розвитку кожного з них. Перебудова вказаної програми відбувалася під впливом практики навчання, змін в освітній та політико-ідеологічній сферах країни.

Розвантажити зміст початкової освіти від надлишкового інформаційного матеріалу не вдалося донині. Переобтяження навчальних програм (а відповідно і навчальних підручників) інформацією є давньою вадою змісту шкільної освіти на всіх її рівнях, але у початковій школі це явище тягне за собою втрату мотивації, інтересу дітей до навчання, погіршення стану їх здоров'я.

Перспективи наших подальших досліджень полягають у з'ясуванні дидактико-методичних основ побудови підручників з читання відповідно до вимог навчальних програм для початкової школи у другій половині ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державний стандарт початкової загальної освіти: // Початкова школа. – 2011. – № 7. – С. 1–17.
2. Енциклопедія освіти: А – Я / гол. ред. В. Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
3. Матеріали до проекту програми з української літератури для середньої загальноосвітньої школи // Українська мова і література в школі. – 1966. – № 1. – С. 69–77.
4. Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів із навчанням українською мовою. 1–4 класи. – К.: Освіта, 2012. – 392 с.
5. Програми початкової школи / ред. Н. О. Говядовська. – К.: Рад. школа, 1951. – 270 с.
6. Програми середньої загальноосвітньої школи. 1–4 класи / ред. К. С. Прищепи, М. С. Фурманчук, К. І. Зубченко. – К.: Рад. школа, 1986. – 208 с.
7. Програми середньої загальноосвітньої школи. 1–4 (1–3) класи: [відпов. за вип. А. М. Заїка]. – К.: Бліц, 1997. – 206 с.
8. Програми середньої загальноосвітньої школи 1–4(1–3) класи: [відпов. за вип. К. С. Прищепи]. – К.: Освіта, 1994. – 260 с.
9. Проценко І. М. На вищий щабель // Українська мова і література в школі. – 1966. – № 5. – С. 75–77.
10. Сборник программ для средней общеобразовательной школы [Текст] : пособие для руководителей органов нар. образования и шк. Ч. 1 / [ред. Ю. Ю. Иванов]. – М.: Просвещение, 1968. – 432 с.